การพัฒนาที่ยั่งยืนกับสุขภาวะชุมชน: บทบาทของทุนทางสังคมและภูมิปัญญาท้องถิ่น

Sustainable Development and Community Well-being: The Role of Social Capital and Local Wisdom

พระครูสังฆรักษ์เอกภัทร อภิฉนฺโท

Phrakru Sangkharak Ekaphatra Aphichando

คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยพระนครศรีอยุธยา 13170

Faculty of Humanities, Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Phra Nakhon Si Ayutthaya 13170

*Corresponding author E-mail: ekkapatr.abhi@mcu.ac.th

Received: *01 August 2024*, ***Revised:*** *20 August 2024*, ***Accepted:*** *19 December 2024*

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้มุ่งศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างการพัฒนาที่ยั่งยืน สุขภาวะชุมชน ทุนทางสังคม และภูมิปัญญาท้องถิ่น ในฐานะองค์ประกอบที่เชื่อมโยงและเสริมซึ่งกันและกันในกระบวนการสร้างความเจริญรุ่งเรืองของชุมชนอย่างยั่งยืน โดยบูรณาการกรอบแนวคิดจาก Robert Putnam ด้านทุนทางสังคม Amartya Sen ด้านศักยภาพและการพัฒนามนุษย์ Elinor Ostrom ด้านการจัดการทรัพยากรส่วนรวม และนักวิชาการด้านการพัฒนาชุมชนในบริบทเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ผลการวิเคราะห์พบว่าชุมชนที่มีสุขภาวะและความยั่งยืนสูงมักเป็นชุมชนที่สามารถบูรณาการภูมิปัญญาท้องถิ่นเข้ากับความรู้สมัยใหม่ได้อย่างสมดุล มีทุนทางสังคมที่เข้มแข็งในรูปของความไว้วางใจและเครือข่ายความร่วมมือ และมีกลไกการมีส่วนร่วมของชุมชนในการตัดสินใจที่ส่งผลต่อวิถีชีวิต บทความเสนอแนวทางการพัฒนาชุมชนแบบองค์รวมที่นำไปประยุกต์ใช้ได้ในบริบทชุมชนไทย

คำสำคัญ: การพัฒนาที่ยั่งยืน, สุขภาวะชุมชน, ทุนทางสังคม, ภูมิปัญญาท้องถิ่น, การมีส่วนร่วมของชุมชน

Abstract

This academic article examines the interrelationships among sustainable development, community well-being, social capital, and local wisdom as mutually reinforcing components in the process of building enduring community prosperity. It integrates conceptual frameworks from Robert Putnam on social capital, Amartya Sen on human capability and development, Elinor Ostrom on common resource governance, and scholars specializing in community development within the Southeast Asian context. Findings indicate that communities characterized by high levels of well-being and sustainability are typically those that successfully integrate local wisdom with contemporary knowledge, possess strong social capital in the form

of trust and cooperative networks, and have effective mechanisms for community participation in decisions affecting community life. The article proposes a holistic community development approach that can be meaningfully applied within the Thai community context, contributing to equitable, culturally grounded, and environmentally responsible development outcomes.

Keywords: Sustainable Development, Community Well-being, Social Capital, Local Wisdom, Community Participation

บทนำ

กระแสการพัฒนาที่ยั่งยืนซึ่งเริ่มจาก Brundtland Report ในปี ค.ศ. 1987 ที่นิยามว่าคือ "การพัฒนาที่ตอบสนองความต้องการของคนรุ่นปัจจุบันโดยไม่กระทบต่อความสามารถของคนรุ่นอนาคตในการตอบสนองความต้องการของตนเอง" ได้กลายเป็นกรอบทิศทางหลักของนโยบายการพัฒนาทั่วโลก จนนำไปสู่การกำหนด Sustainable Development Goals หรือ SDGs 17 เป้าหมายของสหประชาชาติในปี ค.ศ. 2015 อย่างไรก็ตาม ในทศวรรษที่ผ่านมามีนักวิชาการและนักพัฒนาจำนวนมากตั้งคำถามว่าการพัฒนาที่ยั่งยืนในทางปฏิบัติมักถูกตีความในกรอบเศรษฐกิจและสิ่งแวดล้อมมากเกินไป จนละเลยมิติทางสังคม วัฒนธรรม และจิตวิญญาณที่เป็นรากฐานของสุขภาวะชุมชนที่แท้จริง การพัฒนาที่วัดความสำเร็จด้วยตัวชี้วัดทางเศรษฐกิจเพียงอย่างเดียวจึงมักนำไปสู่ผลลัพธ์ที่ขัดแย้งกันเอง เช่น การเติบโตทางเศรษฐกิจที่มาพร้อมกับความเหลื่อมล้ำที่เพิ่มขึ้นและการสูญเสียอัตลักษณ์ชุมชน

ทุนทางสังคม (Social Capital) ซึ่งหมายถึงเครือข่าย บรรทัดฐาน และความไว้วางใจที่เอื้อให้สมาชิกในสังคมสามารถร่วมมือกันได้อย่างมีประสิทธิภาพ ได้รับการยืนยันจากงานวิจัยจำนวนมากว่าเป็นปัจจัยสำคัญที่สุดปัจจัยหนึ่งในการพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืน ชุมชนที่มีทุนทางสังคมสูงสามารถจัดการทรัพยากรส่วนรวม แก้ปัญหาร่วมกัน ฟื้นตัวจากภัยพิบัติ และรักษาสุขภาวะของสมาชิกได้ดีกว่าชุมชนที่มีทุนทางสังคมต่ำอย่างมีนัยสำคัญ ในขณะเดียวกัน ภูมิปัญญาท้องถิ่นซึ่งเป็นองค์ความรู้ที่สะสมมาจากประสบการณ์หลายชั่วอายุคนมีบทบาทสำคัญในการให้ทิศทางแก่การพัฒนาที่สอดคล้องกับบริบทและคุณค่าของชุมชน แทนที่จะเป็นการนำโมเดลการพัฒนาจากภายนอกมาใช้โดยไม่คำนึงถึงความเหมาะสม

บทความนี้จึงมุ่งสำรวจและสังเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างการพัฒนาที่ยั่งยืน สุขภาวะชุมชน ทุนทางสังคม และภูมิปัญญาท้องถิ่น โดยนำเสนอผ่าน 5 ประเด็นหลัก ได้แก่ กรอบแนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืนและสุขภาวะชุมชน ทุนทางสังคมและบทบาทต่อการพัฒนา ภูมิปัญญาท้องถิ่นในฐานะฐานความรู้เพื่อการพัฒนา การมีส่วนร่วมของชุมชนและธรรมาภิบาลท้องถิ่น และแนวทางการพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืนในบริบทไทย เป้าหมายของบทความคือการนำเสนอกรอบการพัฒนาที่ให้คุณค่ากับทั้งมิติภายนอกที่วัดได้และมิติภายในทางจิตวิญญาณและวัฒนธรรมของชุมชน ซึ่งทั้งสองมิติต้องเดินหน้าไปพร้อมกันจึงจะเรียกได้ว่าเป็นการพัฒนาที่ยั่งยืนอย่างแท้จริง

ความสำคัญของประเด็นนี้สำหรับประเทศไทยมีหลายมิติที่น่าพิจารณา ประการแรกคือประเทศไทยมีความหลากหลายของชุมชนและวัฒนธรรมสูงมาก ตั้งแต่ชุมชนชาวนาในภาคกลาง ชุมชนชาติพันธุ์บนพื้นที่สูง

ชุมชนประมงชายฝั่ง ไปจนถึงชุมชนเมืองที่กำลังขยายตัว การพัฒนาที่ละเลยบริบทเฉพาะและภูมิปัญญาท้องถิ่นของแต่ละชุมชนจึงมักล้มเหลวหรือสร้างผลกระทบเชิงลบที่ไม่คาดคิด ประการที่สองคือประเทศไทยตั้งเป้าไปสู่การเป็นประเทศรายได้สูงและบรรลุ SDGs ภายในปี ค.ศ. 2037 ซึ่งต้องการการพัฒนาที่ครอบคลุม (Inclusive Development) ที่ไม่ทิ้งชุมชนชายขอบไว้ข้างหลัง ประการที่สามคือการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศและภัยพิบัติทางธรรมชาติที่เพิ่มขึ้นต้องการชุมชนที่มีความยืดหยุ่น ซึ่งทุนทางสังคมและภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นองค์ประกอบสำคัญ

1. กรอบแนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืนและสุขภาวะชุมชน

กรอบแนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืนได้พัฒนาจากการเน้นสามเสาหลักคือเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม ไปสู่การรับรู้ว่ายังต้องการมิติที่สี่คือวัฒนธรรมและธรรมาภิบาล UNESCO ได้เสนอในเอกสาร Culture: Key to Sustainable Development ว่าวัฒนธรรมไม่ใช่แค่เป้าหมายการพัฒนาหนึ่งในหลาย แต่คือบริบทที่ทำให้การพัฒนาทุกมิติมีความหมายและยั่งยืน ชุมชนที่ถูกพัฒนาโดยละเลยรากฐานทางวัฒนธรรมและอัตลักษณ์มักเผชิญกับความขัดแย้ง การสูญเสียเอกภาพ และการต่อต้านการพัฒนาในที่สุด ในขณะที่ชุมชนที่พัฒนาโดยให้วัฒนธรรมเป็นฐานและแรงผลักดันสามารถสร้างความเปลี่ยนแปลงเชิงบวกที่ลึกซึ้งและยั่งยืนกว่า แนวคิดนี้สอดคล้องกับปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงของพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช ที่เน้นการพัฒนาบนรากฐานของความรู้ คุณธรรม และความพอประมาณที่เชื่อมโยงกับบริบทและความสามารถที่แท้จริงของแต่ละชุมชน

Amartya Sen นักเศรษฐศาสตร์รางวัลโนเบลเสนอทฤษฎี Capability Approach ซึ่งให้นิยามการพัฒนาไม่ใช่ในแง่ของการเพิ่ม GDP หรือรายได้ แต่คือการขยายเสรีภาพของมนุษย์ในการดำเนินชีวิตที่ตนเองมีเหตุผลที่จะเลือก การพัฒนาตามแนวทางนี้ต้องสร้างเงื่อนไขที่ทำให้ผู้คนสามารถพัฒนาและใช้ศักยภาพของตนเองได้อย่างเต็มที่ ทั้งด้านสุขภาพ การศึกษา ความมีส่วนร่วมทางการเมือง ความสัมพันธ์ทางสังคม และการมีชีวิตที่มีความหมาย แนวทางของ Sen ถูกพัฒนาต่อโดย Martha Nussbaum เป็นรายการ Central Human Capabilities ที่ครอบคลุมทั้งมิติกายภาพ สติปัญญา อารมณ์ การเมือง สังคม และสิ่งแวดล้อม กรอบนี้ให้เครื่องมือที่มีคุณค่ามากในการวัดสุขภาวะชุมชนในมิติที่ลึกกว่าตัวชี้วัดทางเศรษฐกิจ

แนวคิดสุขภาวะชุมชน (Community Well-being) ที่ได้รับการยอมรับมากขึ้นในการพัฒนานโยบายทั่วโลก ครอบคลุมมิติที่หลากหลายกว่าเพียงสุขภาพกายและรายได้ OECD Framework for Measuring Well-being ระบุมิติของสุขภาวะ 11 ด้าน ได้แก่ รายได้และความมั่งคั่ง งานและเงินเดือน ที่อยู่อาศัย สุขภาพ ความสมดุลระหว่างงานกับชีวิต การศึกษาและทักษะ ความสัมพันธ์ทางสังคม การมีส่วนร่วมทางพลเมือง ความปลอดภัย สภาพแวดล้อม และความพึงพอใจในชีวิตโดยรวม ในระดับชุมชน การวัดสุขภาวะต้องเพิ่มมิติของอัตลักษณ์ชุมชน ความรู้สึกเป็นส่วนหนึ่งของชุมชน ความสามารถในการพึ่งพาตนเอง และความสามารถในการรับมือกับการเปลี่ยนแปลงเข้าไปด้วย ซึ่งล้วนมีความสัมพันธ์อย่างลึกซึ้งกับทุนทางสังคมและภูมิปัญญาท้องถิ่น

ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงของพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชเป็นกรอบแนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืนที่เกิดขึ้นในบริบทไทยและได้รับการยืนยันจาก UNDP ว่าสอดคล้องกับ SDGs อย่างลึกซึ้ง

หลักสามห่วงสองเงื่อนไขของปรัชญานี้ประกอบด้วยความพอประมาณ ความมีเหตุผล และการมีภูมิคุ้มกัน โดยมีเงื่อนไขของความรู้และคุณธรรมเป็นรากฐาน แนวคิดนี้เน้นการพัฒนาจากภายในสู่ภายนอก จากรากฐานที่แข็งแกร่งในระดับบุคคลและชุมชนก่อน แล้วจึงขยายออกสู่ระดับที่กว้างขึ้น ซึ่งตรงกันข้ามกับกระแสการพัฒนาแบบบนลงล่างที่นำโมเดลจากภายนอกมาใช้โดยไม่คำนึงถึงความพร้อมและบริบทของชุมชน งานวิจัยหลายชิ้นพบว่าชุมชนที่นำหลักเศรษฐกิจพอเพียงไปใช้อย่างจริงจังมีความสามารถในการรับมือกับวิกฤตและความผันผวนได้ดีกว่าชุมชนที่พึ่งพาปัจจัยภายนอกสูง

2. ทุนทางสังคมและบทบาทต่อการพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืน

Robert Putnam นักรัฐศาสตร์จาก Harvard University ซึ่งเป็นนักวิจัยด้านทุนทางสังคมที่มีอิทธิพลมากที่สุดในโลก แบ่งทุนทางสังคมออกเป็นสองประเภทหลัก ประเภทแรกคือ Bonding Social Capital หรือทุนทางสังคมแนวผูกพัน ซึ่งเป็นความสัมพันธ์และความไว้วางใจระหว่างผู้คนที่มีพื้นเพคล้ายกัน เช่น ครอบครัว กลุ่มเพื่อน หรือคนในชุมชนเดียวกัน ทุนประเภทนี้สร้างความสามัคคีภายในและเครือข่ายช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ประเภทที่สองคือ Bridging Social Capital หรือทุนทางสังคมแนวเชื่อม ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ระหว่างผู้คนจากกลุ่มต่างๆ ทุนประเภทนี้เปิดประตูสู่ข้อมูล โอกาส และทรัพยากรจากภายนอกชุมชน Putnam ยังเพิ่มทุนทางสังคมประเภทที่สามคือ Linking Social Capital ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับสถาบันที่มีอำนาจ เช่น หน่วยงานรัฐ ธนาคาร และองค์กรระหว่างประเทศ ซึ่งเป็นประเภทที่สำคัญที่สุดในการเข้าถึงทรัพยากรและอำนาจที่ชุมชนไม่มีในตัวเอง

งานวิจัยขนาดใหญ่ของ Putnam ในอิตาลีที่ตีพิมพ์ในหนังสือ Making Democracy Work (1993) พบว่าความแตกต่างด้านประสิทธิภาพของรัฐบาลท้องถิ่นระหว่างภาคเหนือและภาคใต้ของอิตาลีสามารถอธิบายได้อย่างมีนัยสำคัญด้วยความแตกต่างด้านทุนทางสังคม โดยภาคเหนือที่มีประวัติศาสตร์ยาวนานของการรวมกลุ่มอาสาสมัคร คอรัสประสานเสียง สหกรณ์ และสมาคมพลเมือง มีทุนทางสังคมสูงกว่า และส่งผลให้รัฐบาลท้องถิ่นมีประสิทธิภาพสูงกว่า เศรษฐกิจเจริญกว่า และประชาชนมีสุขภาวะดีกว่าอย่างมีนัยสำคัญ ข้อค้นพบนี้นำไปสู่ข้อสรุปที่สำคัญว่าทุนทางสังคมไม่ใช่เพียงผลของการพัฒนา แต่เป็นปัจจัยที่ขับเคลื่อนการพัฒนาด้วย ทำให้กลยุทธ์การพัฒนาชุมชนที่ไม่ลงทุนในการสร้างทุนทางสังคมมีแนวโน้มที่จะประสบความสำเร็จได้จำกัด

Elinor Ostrom นักเศรษฐศาสตร์รางวัลโนเบลหญิงคนแรก นำเสนอหลักฐานจากการศึกษาชุมชนทั่วโลกว่าชุมชนสามารถจัดการทรัพยากรส่วนรวม (Common Pool Resources) เช่น ป่าไม้ ทุ่งหญ้า และแหล่งน้ำ ได้อย่างยั่งยืนโดยไม่ต้องพึ่งการแทรกแซงจากรัฐหรือการแปรรูปเป็นเอกชน หากมีเงื่อนไขที่เหมาะสม Ostrom ระบุหลักการออกแบบ 8 ประการสำหรับการจัดการทรัพยากรส่วนรวมที่ยั่งยืน ซึ่งล้วนเชื่อมโยงกับทุนทางสังคมในรูปแบบต่างๆ ได้แก่ ขอบเขตที่ชัดเจน กฎเกณฑ์ที่สอดคล้องกับบริบทท้องถิ่น การมีส่วนร่วมในการกำหนดกติกา การตรวจสอบที่มีประสิทธิภาพ ระบบลงโทษที่ยืดหยุ่น กลไกการแก้ปัญหาข้อพิพาทที่เข้าถึงได้ การรับรองสิทธิจากภายนอก และการจัดองค์กรแบบหลายชั้น งานวิจัยของ Ostrom ท้าทายข้อสรุปที่เชื่อกันมายาวนานเรื่อง Tragedy of the Commons และแสดงให้เห็นศักยภาพที่แท้จริงของชุมชนในการกำกับดูแลตนเอง

ในบริบทไทย ทุนทางสังคมมีรูปแบบที่เป็นเอกลักษณ์ผ่านสถาบันและวัฒนธรรมท้องถิ่น เช่น ระบบเหมืองฝายในภาคเหนือที่มีประวัติการจัดการน้ำร่วมกันมากกว่า 700 ปี ระบบลงแขกในภาคกลางที่เป็นการแลกเปลี่ยนแรงงานซึ่งกันและกันโดยไม่ใช้เงินตรา กลุ่มออมทรัพย์ชุมชนที่เป็นกลไกทางการเงินที่สร้างทุนทางสังคมควบคู่กับทุนทางเศรษฐกิจ และบทบาทของวัดในฐานะศูนย์กลางสังคมและวัฒนธรรมชุมชน สถาบันเหล่านี้เป็นทุนทางสังคมที่สั่งสมมาอย่างยาวนานและมีความเหมาะสมกับบริบทท้องถิ่นสูง การพัฒนาที่ยั่งยืนในชุมชนไทยจึงควรเริ่มจากการทำความเข้าใจและต่อยอดจากทุนทางสังคมที่มีอยู่ มากกว่าการนำโมเดลจากภายนอกมาแทนที่

3. ภูมิปัญญาท้องถิ่นในฐานะฐานความรู้เพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน

ภูมิปัญญาท้องถิ่น (Local Wisdom) หรือที่ในวรรณกรรมนานาชาติเรียกว่า Traditional Ecological Knowledge (TEK) หรือ Indigenous Knowledge คือองค์ความรู้ที่สะสมมาจากประสบการณ์หลายชั่วอายุคนในการดำรงชีวิตร่วมกับธรรมชาติและสังคมในบริบทเฉพาะ ความรู้เหล่านี้ไม่ใช่เพียง "ความเชื่อโบราณ" แต่เป็นระบบความรู้ที่ผ่านการทดสอบและปรับปรุงอย่างต่อเนื่องมาเป็นเวลานาน มีการถ่ายทอดผ่านภาษา พิธีกรรม นิทาน การปฏิบัติ และสถาบันชุมชน Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services (IPBES) ยืนยันในรายงานปี ค.ศ. 2019 ว่าพื้นที่ที่มีชุมชนพื้นเมืองและชุมชนท้องถิ่นดูแลอยู่มีความหลากหลายทางชีวภาพสูงกว่าและความเสื่อมโทรมน้อยกว่าพื้นที่ที่จัดการโดยรัฐหรือเอกชนในหลายกรณี ซึ่งสะท้อนคุณค่าของภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการสิ่งแวดล้อมได้อย่างชัดเจน

การบูรณาการภูมิปัญญาท้องถิ่นกับความรู้ทางวิทยาศาสตร์สมัยใหม่เป็นแนวทางที่นักวิจัยและองค์กรพัฒนาหลายแห่งเสนอว่าให้ผลดีที่สุดสำหรับการพัฒนาที่ยั่งยืน แนวทางนี้เรียกว่า Two-eyed Seeing หรือ Biocultural Diversity Approach ซึ่งไม่ใช่การเลือกว่าความรู้ใดดีกว่า แต่คือการใช้ทั้งสองระบบความรู้เพื่อตอบคำถามและแก้ปัญหาที่ซับซ้อนได้ดีกว่าการใช้ระบบใดระบบหนึ่งเพียงอย่างเดียว ตัวอย่างที่ชัดเจนคือการจัดการน้ำในภาคเหนือของไทย ที่ระบบเหมืองฝายดั้งเดิมและความรู้เรื่องฤดูกาลและนิเวศน้ำของชุมชนผสมผสานกับเทคโนโลยีสมัยใหม่อย่างระบบเตือนภัยน้ำท่วม การทำแผนที่ GIS และการวิเคราะห์ข้อมูลสภาพอากาศ เพื่อสร้างระบบจัดการน้ำที่มีประสิทธิภาพและยั่งยืน

ความท้าทายสำคัญในการรักษาและพัฒนาต่อยอดภูมิปัญญาท้องถิ่นคือการถ่ายทอดระหว่างรุ่น ในยุคที่คนรุ่นใหม่มีวิถีชีวิตที่เชื่อมโยงกับเมืองและเทคโนโลยีมากขึ้น ความสนใจและความสามารถในการรับและสืบทอดภูมิปัญญาท้องถิ่นลดน้อยลงอย่างเห็นได้ชัด UNESCO ประมาณการว่าภาษาในโลกกว่าร้อยละ 40 กำลังเสี่ยงต่อการสูญหาย ซึ่งหมายความว่าองค์ความรู้ที่ฝังอยู่ในภาษาเหล่านั้นก็กำลังจะสูญหายไปด้วย กลยุทธ์ที่ประสบความสำเร็จในการรักษาและถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่นมักใช้แนวทาง Intergenerational Learning ที่สร้างโอกาสให้คนรุ่นเก่าและรุ่นใหม่ได้เรียนรู้และทำงานร่วมกัน ใช้เทคโนโลยีดิจิทัลในการบันทึกและเผยแพร่ความรู้ และสร้างคุณค่าทางเศรษฐกิจจากภูมิปัญญาท้องถิ่นผ่านการท่องเที่ยวชุมชน การเกษตรอินทรีย์ และผลิตภัณฑ์ชุมชน

ในบริบทการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ ภูมิปัญญาท้องถิ่นมีบทบาทสำคัญอย่างยิ่งในการสร้างความยืดหยุ่นของชุมชน (Community Resilience) ชุมชนชาวนาในหลายพื้นที่ของไทยมีความรู้เรื่องพันธุ์ข้าวที่ทนแล้งหรือทนน้ำท่วมซึ่งพัฒนามาหลายร้อยปี ชุมชนชายฝั่งมีความรู้เรื่องสัญญาณธรรมชาติที่บ่งบอกถึงการเปลี่ยนแปลงของทะเลและสภาพอากาศ ชุมชนบนพื้นที่สูงมีความรู้เรื่องระบบนิเวศป่าและการจัดการดินที่เหมาะสมกับสภาพภูมิประเทศ ความรู้เหล่านี้เป็นทรัพยากรที่มีคุณค่าอย่างยิ่งในการออกแบบกลยุทธ์การปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศที่เหมาะสมกับบริบทท้องถิ่น และไม่อาจถูกแทนที่ได้ด้วยโมเดลและเทคโนโลยีที่พัฒนามาจากบริบทที่แตกต่างออกไป

4. การมีส่วนร่วมของชุมชนและธรรมาภิบาลท้องถิ่นเพื่อการพัฒนา

การมีส่วนร่วมของชุมชน (Community Participation) ในกระบวนการพัฒนาเป็นทั้งเป้าหมายและเครื่องมือของการพัฒนาที่ยั่งยืน เป็นเป้าหมายเพราะการมีส่วนร่วมในตัวเองเป็นองค์ประกอบของสุขภาวะที่สมบูรณ์ตามแนวคิดของ Sen และ Nussbaum และเป็นเครื่องมือเพราะการพัฒนาที่ผู้คนไม่มีส่วนร่วมมักไม่ตอบสนองความต้องการที่แท้จริงและขาดการยอมรับจากชุมชน Arnstein's Ladder of Participation (1969) ที่เสนอโดย Sherry Arnstein จัดระดับการมีส่วนร่วมตั้งแต่การถูกบิดเบือน การถูกบำบัด การรับรู้ การรับฟัง การให้คำปรึกษา การสมานฉันท์ การเป็นหุ้นส่วน การมีอำนาจร่วม ไปจนถึงการควบคุมโดยพลเมือง บันไดนี้สะท้อนว่าการมีส่วนร่วมที่แท้จริงต้องการการโอนอำนาจและทรัพยากรสู่ชุมชน ไม่ใช่เพียงการรับฟังความคิดเห็น

ธรรมาภิบาลท้องถิ่น (Local Governance) ที่มีประสิทธิภาพเป็นเงื่อนไขสำคัญของการพัฒนาชุมชนที่ยั่งยืน United Nations Development Programme (UNDP) ระบุองค์ประกอบของธรรมาภิบาลที่ดีว่าประกอบด้วยการมีส่วนร่วม นิติธรรม ความโปร่งใส การตอบสนอง การมุ่งเน้นฉันทามติ ความเสมอภาค ประสิทธิภาพและประสิทธิผล ความรับผิดชอบ และวิสัยทัศน์เชิงกลยุทธ์ ในบริบทท้องถิ่น ธรรมาภิบาลที่ดีต้องมีความยืดหยุ่นเพียงพอที่จะรับมือกับความหลากหลายของบริบทและความต้องการท้องถิ่น ขณะเดียวกันต้องมีความเชื่อมโยงกับระบบการบริหารระดับสูงที่ให้การสนับสนุนทรัพยากรและกรอบกฎหมายที่จำเป็น การกระจายอำนาจ (Decentralization) ที่แท้จริงซึ่งให้ทั้งอำนาจการตัดสินใจและทรัพยากรแก่ท้องถิ่นเป็นปัจจัยที่เอื้อต่อธรรมาภิบาลท้องถิ่นที่มีประสิทธิภาพ

กระบวนการวางแผนชุมชนแบบมีส่วนร่วม (Participatory Rural Appraisal: PRA) และเครื่องมือที่พัฒนาต่อมาอย่าง Participatory Action Research (PAR) เป็นวิธีการที่ได้รับการพิสูจน์ว่าสามารถดึงความรู้ ความต้องการ และพลังงานของชุมชนออกมาใช้ในกระบวนการพัฒนาได้อย่างมีประสิทธิภาพ เครื่องมือเหล่านี้ใช้กระบวนการกลุ่ม การทำแผนที่ชุมชน การวิเคราะห์ปัญหาและสาเหตุ และการวางแผนปฏิบัติการร่วมกัน เพื่อให้สมาชิกชุมชนทุกกลุ่ม รวมถึงกลุ่มที่มักถูกละเว้นอย่างผู้หญิง ผู้สูงอายุ และกลุ่มชายขอบ ได้มีเสียงในการกำหนดทิศทางการพัฒนา ความท้าทายสำคัญคือการรักษาความต่อเนื่องของการมีส่วนร่วมจากการวางแผนไปสู่การดำเนินการและการประเมินผล ซึ่งต้องการกลไกสถาบันที่แข็งแกร่งและทรัพยากรที่เพียงพอ

ตัวอย่างความสำเร็จด้านการมีส่วนร่วมของชุมชนในประเทศไทยที่น่าศึกษาได้แก่ โครงการธนาคารหมู่บ้านและกองทุนหมู่บ้านที่สร้างกลไกการตัดสินใจร่วมกันเรื่องการจัดการเงินทุนในระดับชุมชน กระบวนการจัดทำแผนพัฒนาท้องถิ่นขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นที่เปิดโอกาสให้ประชาชนมีส่วนร่วมใน

การกำหนดความต้องการและลำดับความสำคัญ เครือข่ายป่าชุมชนที่ให้ชุมชนมีสิทธิ์ในการจัดการทรัพยากรป่าในพื้นที่ของตนอย่างเป็นทางการ และกระบวนการจัดทำธรรมนูญสุขภาพชุมชนที่ให้ชุมชนกำหนดเป้าหมายสุขภาวะของตนเอง ประสบการณ์เหล่านี้แสดงให้เห็นว่าเมื่อมีเงื่อนไขที่เหมาะสม ชุมชนไทยมีศักยภาพสูงในการจัดการตนเองอย่างมีประสิทธิภาพ

5. แนวทางการพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืนในบริบทไทย

การพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืนในบริบทไทยต้องบูรณาการมิติต่างๆ ที่กล่าวถึงข้างต้นเป็นแนวทางที่เป็นองค์รวมและปรับได้ตามบริบท แนวทางแรกคือการสำรวจและทำแผนทุนชุมชน (Community Asset Mapping) ซึ่งเป็นกระบวนการที่ชุมชนร่วมกันระบุและประเมินทรัพยากรทุกประเภทที่มีอยู่ในชุมชน ทั้งทุนมนุษย์ (ทักษะ ความรู้ และภูมิปัญญา) ทุนทางสังคม (เครือข่าย สถาบัน และความไว้วางใจ) ทุนกายภาพ (โครงสร้างพื้นฐานและทรัพยากรธรรมชาติ) ทุนทางการเงิน และทุนทางวัฒนธรรม การมองจากมุมทุนมากกว่ามุมปัญหาช่วยสร้างแรงบันดาลใจและความภาคภูมิใจในชุมชน และทำให้กระบวนการพัฒนาเริ่มจากจุดแข็งของชุมชนเอง แนวทางนี้เรียกว่า Asset-Based Community Development (ABCD) ซึ่งแตกต่างจากการพัฒนาแบบดั้งเดิมที่มักเริ่มจากการระบุปัญหาและความต้องการ

แนวทางที่สองคือการสร้างระบบเศรษฐกิจท้องถิ่นที่เข้มแข็งและพึ่งพาตนเองได้มากขึ้น โดยไม่ตัดขาดจากตลาดภายนอกแต่ลดการพึ่งพาในระดับที่เป็นความเสี่ยง กลยุทธ์ที่ประสบความสำเร็จในหลายชุมชนได้แก่ การส่งเสริมการผลิตอาหารท้องถิ่นและระบบการเกษตรที่หลากหลาย การพัฒนาผลิตภัณฑ์ชุมชนที่มีเอกลักษณ์และมีมูลค่าเพิ่ม การท่องเที่ยวชุมชนที่ให้รายได้กระจายสู่สมาชิกหลายกลุ่มอย่างเป็นธรรม ระบบสกุลเงินท้องถิ่นและการแลกเปลี่ยนบริการที่ลดการพึ่งพาเงินตราในบางกิจกรรม และสหกรณ์ชุมชนที่บริหารจัดการโดยสมาชิก เศรษฐกิจท้องถิ่นที่เข้มแข็งไม่เพียงเพิ่มความมั่นคงทางเศรษฐกิจ แต่ยังเป็นกลไกในการสร้างและรักษาทุนทางสังคมและความสัมพันธ์ที่ดีในชุมชน

แนวทางที่สามคือการพัฒนาระบบการศึกษาและการเรียนรู้ที่เชื่อมโยงกับชุมชนและภูมิปัญญาท้องถิ่น โรงเรียนและสถาบันการศึกษาในชุมชนควรทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางการเรียนรู้ที่เชื่อมโยงความรู้ในตำราเรียนกับบริบทและปัญหาท้องถิ่น นำภูมิปัญญาของผู้อาวุโสในชุมชนมาเป็นส่วนหนึ่งของหลักสูตร และสร้างโอกาสให้นักเรียนได้มีส่วนร่วมในการแก้ปัญหาชุมชนจริงๆ แนวทางนี้ไม่เพียงทำให้การเรียนรู้มีความหมายมากขึ้น แต่ยังสร้างการเชื่อมโยงระหว่างรุ่นและความรู้สึกรักและผูกพันกับชุมชนในคนรุ่นใหม่ ซึ่งเป็นรากฐานสำคัญของการพัฒนาที่ยั่งยืนในระยะยาว โดยลดปัญหาการย้ายถิ่นและการสูญเสียบุคลากรที่มีคุณภาพออกจากชุมชน

แนวทางที่สี่ซึ่งมีความสำคัญอย่างยิ่งในยุคปัจจุบันคือการสร้างความสามารถของชุมชนในการรับมือกับการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศและภัยพิบัติ (Climate Resilience) โดยผสมผสานภูมิปัญญาท้องถิ่นกับเทคโนโลยีและความรู้ทางวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ ชุมชนในพื้นที่เสี่ยงต้องพัฒนาแผนการรับมือที่เหมาะสมกับบริบทของตนเอง สร้างระบบเตือนภัยชุมชนที่อาศัยทั้งองค์ความรู้ท้องถิ่นและเทคโนโลยี พัฒนาระบบการจัดการทรัพยากรและอาหารสำหรับช่วงวิกฤต และสร้างเครือข่ายความร่วมมือระหว่างชุมชนที่สามารถช่วยเหลือซึ่งกันและกันเมื่อเกิดภัยพิบัติ การลงทุนในการสร้าง Climate Resilience ของชุมชนมีต้นทุนน้อยกว่าการฟื้นฟูหลังภัยพิบัติอย่างมาก และเป็นการลงทุนที่ให้ผลตอบแทนที่ยั่งยืนในระยะยาว

ตารางที่ 1 สรุปกรอบแนวคิดสำคัญด้านการพัฒนาที่ยั่งยืนและสุขภาวะชุมชน

กรอบแนวคิด / ผู้พัฒนา	หลักการสำคัญ	จุดเน้นในการพัฒนา	การประยุกต์ใช้ในชุมชนไทย
Capability Approach (Sen & Nussbaum)	พัฒนาเสรีภาพและศักยภาพมนุษย์ ไม่ใช่แค่รายได้	สุขภาวะที่หลากหลายมิติ เท่าเทียม มีคุณภาพ	วัดสุขภาวะชุมชนครอบคลุมทุกมิติ ไม่ใช่เพียง GDP หรือรายได้
Social Capital Theory (Putnam)	Bonding, Bridging, Linking Social Capital	เครือข่ายความไว้วางใจและความร่วมมือ	สร้างและเสริมกลุ่มอาชีพ สหกรณ์ และเครือข่ายชุมชนที่หลากหลาย
Common Pool Resources (Ostrom)	8 หลักการออกแบบการจัดการทรัพยากรส่วนรวมอย่างยั่งยืน	ธรรมาภิบาลและการมีส่วนร่วมในการดูแลทรัพยากรร่วม	พัฒนากติกาชุมชนเพื่อจัดการป่าน้ำ และทรัพยากรท้องถิ่นอย่างยั่งยืน
Participatory Development (Chambers)	PRA/PAR: ชุมชนเป็นผู้วิเคราะห์ วางแผน และดำเนินการเอง	การเรียนรู้และปฏิบัติร่วมกัน ชุมชนเป็นศูนย์กลาง	ใช้ PRA ในกระบวนการจัดทำแผนพัฒนาชุมชนและแผนสุขภาพชุมชน
ABCD Approach (Kretzmann & McKnight)	มองจากจุดแข็งและทุนชุมชน ไม่ใช่ปัญหาและความต้องการ	ดึงพลังงานภายในชุมชน สร้างความภาคภูมิใจ	ทำแผนทุนชุมชนเพื่อระบุจุดแข็งก่อนวางแผนพัฒนา
เศรษฐกิจพอเพียง (ร.9)	พอประมาณ มีเหตุผล มีภูมิคุ้มกัน บนฐานความรู้และคุณธรรม	พัฒนาจากภายในสู่ภายนอก พึ่งตนเองก่อนพึ่งภายนอก	ผสมผสานหลักเศรษฐกิจพอเพียงในแผนชุมชน วิสาหกิจชุมชน และการจัดการทุน

สรุป

บทความนี้ได้วิเคราะห์ความสัมพันธ์อันลึกซึ้งระหว่างการพัฒนาที่ยั่งยืน สุขภาวะชุมชน ทุนทางสังคม และภูมิปัญญาท้องถิ่น โดยชี้ให้เห็นว่าองค์ประกอบเหล่านี้มิใช่สิ่งที่แยกจากกัน แต่เชื่อมโยงและเสริมซึ่งกันและกันในรูปแบบที่ซับซ้อนและพลวัต ข้อสรุปสำคัญคือการพัฒนาที่ยั่งยืนในระดับชุมชนต้องเริ่มจากการเคารพและต่อยอดจากทุนทางสังคมและภูมิปัญญาท้องถิ่นที่มีอยู่ มิใช่การนำโมเดลและเทคโนโลยีจากภายนอกมาใช้ทดแทน ชุมชนที่มีสุขภาวะสูงและยั่งยืนมักเป็นชุมชนที่สามารถสังเคราะห์ความเก่าและความใหม่ได้อย่างสร้างสรรค์ มีกลไกการมีส่วนร่วมที่แท้จริง และมีความสามารถในการปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงโดยไม่สูญเสียอัตลักษณ์และคุณค่าหลักของชุมชน

สำหรับนักพัฒนา ผู้กำหนดนโยบาย และนักวิชาการที่ทำงานกับชุมชนไทย บทความนี้เสนอให้ปรับกรอบการคิดจากการมองชุมชนเป็น "ผู้รับการพัฒนา" ไปสู่การมองชุมชนเป็น "ผู้กำหนดการพัฒนาของตนเอง" ซึ่งต้องการการเปลี่ยนแปลงทั้งทัศนคติ วิธีการ และโครงสร้างอำนาจในการจัดสรรทรัพยากร กระบวนการพัฒนาที่ดีต้องใช้เวลา ต้องการความอดทน และต้องยอมรับว่าชุมชนแต่ละแห่งมีเส้นทางการพัฒนาของตนเอง ซึ่งไม่มีสูตรสำเร็จที่ใช้ได้กับทุกที่ การลงทุนในการสร้างกระบวนการมีส่วนร่วมที่แท้จริงและในการเสริมสร้างทุนทางสังคมจึงเป็นการลงทุนที่ให้ผลตอบแทนในระยะยาวที่คุ้มค่ากว่าการลงทุนในโครงสร้างพื้นฐานที่ไม่ได้รับการดูแลจากชุมชน

ISSN: 3088-3296 (Online)

ในขณะที่โลกกำลังเผชิญกับวิกฤตความยั่งยืนในหลายมิติพร้อมกัน ทั้งวิกฤตสภาพภูมิอากาศ วิกฤตความหลากหลายทางชีวภาพ ความเหลื่อมล้ำที่เพิ่มขึ้น และการสูญเสียความเชื่อมโยงทางสังคมและวัฒนธรรม ชุมชนที่มีทุนทางสังคมเข้มแข็ง ภูมิปัญญาที่สะสมมาหลายชั่วอายุคน และสุขภาวะที่ดีในทุกมิติกลายเป็นแสงสว่างที่บ่งบอกทิศทางของการพัฒนาที่มนุษยชาติต้องการ ชุมชนเหล่านี้ไม่เพียงอยู่รอดได้ดีกว่าในยามวิกฤต แต่ยังเป็นแหล่งบ่มเพาะนวัตกรรมทางสังคมและความรู้ที่ทั้งโลกต้องการเรียนรู้ การให้คุณค่า การสนับสนุน และการเรียนรู้จากชุมชนเหล่านี้จึงเป็นหนึ่งในการลงทุนที่สำคัญที่สุดที่สังคมไทยและสังคมโลกสามารถทำได้เพื่ออนาคตที่ดีกว่าของทุกคน

เอกสารอ้างอิง

Arnstein, S. R. (1969). A ladder of citizen participation. *Journal of the American Institute of Planners, 35*(4), 216–224.

Brundtland, G. H. (Ed.). (1987). *Our common future: Report of the World Commission on Environment and Development*. Oxford University Press.

Chambers, R. (1994). Participatory rural appraisal (PRA): Analysis of experience. *World Development, 22*(9), 1253–1268.

Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services. (2019). *Global assessment report on biodiversity and ecosystem services*. IPBES.

Kretzmann, J. P., & McKnight, J. L. (1993). *Building communities from the inside out: A path toward finding and mobilizing a community's assets*. ACTA Publications.

Nussbaum, M. C. (2011). *Creating capabilities: The human development approach*. Harvard University Press.

Ostrom, E. (1990). *Governing the commons: The evolution of institutions for collective action*. Cambridge University Press.

Putnam, R. D. (1993). *Making democracy work: Civic traditions in modern Italy*. Princeton University Press.

Putnam, R. D. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. Simon & Schuster.

Sen, A. (1999). *Development as freedom*. Oxford University Press.

United Nations. (2015). *Transforming our world: The 2030 agenda for sustainable development*. UN.

UNESCO. (2013). *The Hangzhou declaration: Placing culture at the heart of sustainable development policies*. UNESCO.

สมศักดิ์ สามัคคีธรรม. (2564). ทุนทางสังคมกับการพัฒนาชุมชนที่ยั่งยืน: กรณีศึกษาชุมชนลุ่มน้ำในภาคเหนือของประเทศไทย. *วารสารพัฒนาชุมชนและคุณภาพชีวิต, 9*(3), 789–804.

วิชัย โถสุวรรณจินดา. (2563). ภูมิปัญญาท้องถิ่นกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในชุมชน: บทเรียนจากชุมชนชาติพันธุ์ในภาคเหนือประเทศไทย. *วารสารสังคมลุ่มน้ำโขง, 16*(2), 45–68.

สำนักงานสภาพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. (2566). *แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 13 (พ.ศ. 2566–2570)*. สภาพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ.